

Mészáros István és a tőkerendszer társadalmi anyagcsere-folyamata

A normál működés – a rombolás¹

I.

Mészáros István munkássága hivatkozási alap sokak számára, akik a mai világunkat uraló destruktív logika ellen küzdenek. Miután hallgatója és közvetlen munkatársa volt a magyar filozófusnak, Lukács Györgynek, akivel személyesen is együtt dolgozott a Budapesti Egyetemen, Mészáros lett az, aki a leghatékonyabban járult ahhoz, hogy eredeti és kritikus módon közelítsük meg a napjaink szellemi életében jelen lévő oly sokféle misztifikációt.

Enciklopédikus tájékozottságával olyannyira otthon van a politikai gazdaságtan, a filozófia, a társadalomelmélet, az irodalom területein, ahogyan csupán kevesen. Munkásságában kritikus dialógust folytat a XX. század társadalomtudományi szempontból releváns szellemi termékeivel – de ezzel a tragikus századdal is, amiben mi találjuk magunkat. Munkássága – s ez irigylésre méltó erőt kölcsönöz neki – lefed mindent, a klasszikusoktól a máig.

Életművének hatalmas terjedelmére tekintettel, elég, ha felidézzük sok más könyve közül a *Marx's Theory of Alienation*-t (1970), a *The Power of Ideology*-t és a *Beyond Capital*-t, amiket számos országban közreadtak, Északról Délig mindenütt a világon, beleértve Kínát, Indiát, Japánt, a Közel-Keletet és Brazíliát is. Azt gondolom, hogy e három mű a legértékesebb Mészáros szellemi terméséből.

Mínthogy lehetetlen részletesen megtárgyalni értékes téziseit, arra a mézárósi tételre fogok rámutatni, amely számomra *egyszerre* tűnik a *legkorszerűbbnek* és a *legeredetibbnek*, arra, amit korunk *tőkerendszerének* tragédiája *parancsolón* sürgető, halaszthatatlan cselekvést diktáló igazsággá tett. A *tőke társadalmi anyagcsere-folyamatáról* és annak elkerülhetetlenül *destruktív* jellegéről szóló mézárósi tézisre gondolok.

Ha Marx volt az, aki *A tőkében* a tőke rendszerét mozgásba hozó és működtető, komplex hatások és mechanizmusok megértéséhez a társadalmi anyagcsere-folyamat jelentésekben oly gazdag metaforáját nyújtotta nekünk, akkor Mészáros Istvánnak, az ő eredetiségének és kritikus tömörségének köszönhetjük, hogy – különösen *A tőkén túl*-ban – a marxi formulát olyan gazdag és széleskörű elemzéssel bontakoztatta ki, aminek segítségével átfogóan megérthetjük ezt az egyre inkább destruktív rendszert.²

A tőkerendszer társadalmi anyagcsere-folyamata, Mészáros szerint, egy történelmileg kialakult folyamat végeredménye, azé a folyamaté, aminek során uralkodóvá válik a társadalmi munkamegosztás, ami a munkát a tőkének rendeli alá. Ahhoz, hogy a tőke termelése váljék az emberiség irányító céljává, a használati értéket el kellett választani a csereértéktől, alárendelve az előbbit az utóbbinak.³

Ilyen módon ennek a társadalmi anyagcsere-rendszernek a kialakulásával ezeket a viszonyokat találjuk a társadalomban: (1) a termelőeszközök elválasztását és elidegenedését a munkástól; (2) ezeknek az elidegenedett és elidegenítő feltételeknek a rákényszerítését a munkásokra, mintha egy elkülönült hatalom uralkodna a munkán; (3) a tőke mint öncélú érték megszemélyesülését olyan emberekben, akiknek egész tevékenysége a tőke terjeszkedési imperatívuszát szolgálja; (4) a munka ezzel azonos célú megszemélyesülését, tehát azt, hogy a munkások személyisége munkaerőként létezik csak, s így függőségi viszonyba kerülnek a tőke történelmileg érvényesülő formájával.⁴

Mivel a tőke olyan komplex gazdasági mechanizmus, amely nem ismer semmilyen határt terjeszkedése előtt (hiszen mindig arra irányul, hogy még több tőkét termeljen), eredménye jellemző módon mindig a rombolás. Mint Marx megvilágította, az értékesülés eme mozgásának folyamatossága érdekében a tőkés társadalomban végül egy *második természet* hangszereli és igazítja magához az emberi interakciók autentikus formáit – s különösen a munkát –, s ez a második természet lényegében nem más, mint a tőke terjeszkedése és önreprodukcója.

A tőke a legnagyobb nyomorúságosabb pincékből, a legszörnyűbb katakombákból és a már lezártnak tűnt, megkövesedett barlangokból szabadjára engedi az elidegenedést, az eltárgyasulást, tevékenységei és tárgyai sokféle eltávolodását az embertől, a környezet pusztítását, a nemi, faji és etnikai alapú elnyomást, az emberi létnek mindezeket az elfajulásait – és még sok mást is rajtuk kívül.

Ezek a baljóslatú trendek a lehető legkedvezőbb társadalmi talajra találtak a *tőke krízise nyomán*, amely 1968–1973 között tört ki, s azután különösen 2008–2009-ben ez tette lehetővé számukra, hogy lépésről lépésre felbukkanjanak és megerősödjenek a társadalomban, ennek ismert következményeivel: a munka szédítő ütemű elértéktelenedésével, a természet korlátok nélküli pusztításával; a falu világának lerombolásával – ami átalakult „agrobiznisszé”, és a föld sokféle, ragadozó jellegű kifosztásává –; a városi és társadalmi szegregációval. Tegyük ehhez hozzá az erős társadalmi eugenikát, a rasszizmus felerősödését, a nemi elnyomást, a xenofóbiát, a homofóbiát, a szexizmust, nem is szólva a *tudatlanság beteges kultuszának*, a tudomány iránti megvetésnek elterjedéséről, sok más destruktív társadalmi jelenség mellett, amelyek – Herbert Marcuse⁵ és Florestan Fernandez,⁶ brazil szociológus szavaival – az *instrumentális ész* és a *preventív ellenforradalom* eme korszakában bontakoznak ki, amikor mindennek (vagy majdnem mindennek) *végző soron* a tőke értékesülési folyamatát kell szolgálnia, ellátnia, alkalmazkodni hozzá vagy erősítenie – így gazdagodik az uralkodó és tulajdonos polgári osztály, s marad sértetlen a magántulajdon és a cégek világa.

Ennek a helyzetnek az eredete visszanyúlik a kései 1960-as évekre. Mészáros István szerint, a kapitalizmus, miután átélte az „előrevivő” ciklusok „dicső” korszakát (különösen a jóléti állam uralma alatt álló országokban), belépett a depresszív kontinuum korszakába,⁷ lemondva korábbi fejlődési szakaszának örökségéről, miután a kialakuló gazdasági válság hosszúnak és tartósnak, rendszerszintűnek és strukturálisnak bizonyult.⁸ Érdemes felidézni, hogy Mészáros figyelmeztet rá: ez nem annyira a *kapitalizmus* válsága, mint inkább a *tőke strukturális válsága*.

E kijelentés jobb megértéséhez szükséges, hogy tegyünk egy kis kitérőt, annak érdekében, hogy valóban meg tudjuk érteni Mészáros komplex és eredeti megfogalmazásait. Amikor Mészárossal foglalkozunk, kezdettől fogva nagyon fontos megkülönböztetnünk a *tőkét* a *kapitalizmustól*. Az előbbi megelőzi a kapitalizmust, mint láthatjuk ezt a merkantil és a kereskedelmi tőke, csakúgy, mint az uzoratóke példáján. A tőke, új formát öltve, fennmaradt a „szocialista blokk” országaiban is.⁹ Mészáros szerint tehát, a kapitalizmus a *tőkerendszer domináns formája*, de nem az *egyetlen lehetséges formája*. A tőke fennmaradása és folytonossága a kapitalizmus felszámolása után is fennmaradhat a *posztkapitalista tőkerendszer* formájában, ahogyan ez a Szovjetunióban és Kelet-Európában történt.¹⁰ Ez a mézárósi meg-

fogalmazás nagyon különbözik mind az „államkapitalizmus” mind a „bürokratikus szocializmus” fogalmától,¹¹ és új analitikus eszközöket mutat meg nekünk ahhoz, hogy megértsük a tőke fennmaradását – még azután is, hogy a kapitalizmusnak vége lett. Az orosz forradalom és más forradalmak példája, amilyen pl. a kínai is volt, ezt nagyon világosan illusztrálja.¹²

Mészáros eme felismerése nem kevés elméleti, analitikus és politikai következménnyel jár. Például a *környezetpusztítás*, amely oly intenzív mértékben zajlott ezekben a – *tévesen* – szocialistának tekintett országokban, egyáltalán nem valami, a tőkétől idegen jelenség, hanem *új létezési formái egyikének*, jelen esetben a *posztkapitalista tőkének* eredménye. Még a *magántulajdon* és a *munka magánjellegű kizsákmányolásának* megszüntetése mellett is, a Szovjetunióban (és a befolyása alatt álló kelet-európai országokban) az *állam és az államnak végzett bérmunka* tartós fennmaradása ahhoz vezetett, hogy a *tőke társadalmi anyagcsere-rendszerének* e változatát át kellett strukturálni, ami azután elvezetett a rendszer teljes összeomlásához – éppen hetven évvel a nagy forradalom után.

Ha meg akarjuk találni a „létező szocializmus” végkimenetelének lényegi okait, akkor fel kell fedoznünk Mészáros egy második útmutatását is. Mészáros szerint, a tőkerendszer társadalmi anyagcsere-folyamatát három, egymással kölcsönösen összefüggő tényező alkotja: a *tőke*, a *bérmunka* és az *állam*, ami azt jelenti, hogy ennek a rendszernek a következetes felszámolása csakis akkor lesz lehetséges, ha eltűnik az a három elem, amely strukturálja és fenntartja: a bérmunka, a tőke és az állam.¹³

Nem elégséges kiküszöbölni (mint a Szovjetunióban, Kelet-Európában és újabban Kínában történt, ahol ez az eljárás még egyértelműbb) a tőkerendszer társadalmi anyagcsere-folyamatának három „pólusa” közül az egyiket vagy akár kettőt, mert ha így járunk el, akkor a rendszer végül „újrateremt” önmagát. Az egyetlen útja a tőkerendszer meghaladásának, hármasszögletének – azaz a bérmunkának, a tőkének és az államnak – a *teljes felszámolása*. Éppen ez volt az oka annak, hogy élete utolsó éveiben, amint ennek én számtalanszor közvetlen tanúja voltam, Mészáros az állam elhalásával kapcsolatos marxi tézis nélkülözhetetlenül szükséges újrafelfedezésének, az ezzel kapcsolatos stúdiumoknak szentelte önmagát.¹⁴

Nyilvánvaló tehát, hogy mennyire nehéz és komplex feladat meghaladni ezt a rendszert, amely *terjeszkedő*, mert működésmódja alapvetően a mindig több értéköbbllet kisajtolásának szempontjához

igazodik, *destruktív*, mivel dinamikáját *semmi sem korlátozza*, s ezért végső soron *kontrollálhatatlan*.

A *társadalmi termelés*, amely ki kell elégítse az emberi-társadalmi szükségleteket, teljesen alárendelődik a tőke önreprodukciójának, ez pedig pusztító következményekkel jár az emberiségre nézve: beleértve a hatalmas munkanélküliséget, a környezetrombolást, az élet áruvá válását, a rendszer a napról-napra új háborúkra és fegyveres konfliktusokra ösztönző jellegét, sok más, már említett jelenséggel együtt, s most elvezetett minket egy világjárványhoz, amely még inkább kidomborítja a tőkerendszer halálos jellegét.

E folyamat analitikus megértését akarta nyújtani Mészáros, amikor megalkotta a *javak hasznosításának csökkenő rátája* fogalmát. Ezt a trendet fejezi ki a termékek használhatósági idejének fokozódó csökkentése a kapitalizmusban, mivel minél rövidebb ideig tartanak ki, annál nagyobb fogyasztói igény mutatkozik újratermelésükre – a cél pedig az, hogy növeljék a tőkeértékesülés folyamatának intenzitását és ütemét.

Így a rendszer irányítói és hasznélvezői, ahelyett, hogy a megtermelt javakat *használati értékek*ként fognák fel és termelnék meg, amelyek társadalmi-emberi szükségleteket elégítenek ki, ennek *éppen az ellenkezőjét teszik*: a tőke rendszere annál több nyereséget termel, minél rövidebb a javak használhatóságának ideje, ez pedig a rendszert *önmagában és lényege szerint* bomlasztó rendszerré teszi, amely belső szükségszerűségétől hajtva, mindig több és több árut termel.¹⁵ Ez az oka annak, hogy a háztartási készülékek, a mobiltelefonok, minden, amit megtermelnek, olyan *rövid életű kell legyen, amennyire csak lehetséges*. Mit mondhatunk hát egy olyan termelési rendszerről, amely annál jobban bővíti önmagát, minél jobban lecsökkenti a használhatósági idejét annak, amit termel, erősítve így a destruktív tendenciát? Igazi csoda lenne, ha ez a valódi Frankenstein idő múltával nem bizonyítaná be: létezési és önjáratermelési módja mennyire virulens és mennyire halálos. Lehetne-e hát időszerűbb Polányi Károly metaforája, amikor a „sátáni malomra” utalt?¹⁶

A társadalmi anyagcsere-folyamat illetően irányításának következményei nyilvánvalók. Egyik oldalon a világ majdnem egész vagyonát koncentráló világcégek túlaradó gazdagsága, a másik oldalon a nyomor burjánzása, számtalan degradáló emberi munkaformával, olyan körülmények között, ahol minden megtörténhet: a rabszolgasághoz hasonló munka, a végtelenségig menő kizsákmányolás (például az emigránsoké), a munkaerő kiszervezésének általánossá válása minden te-

rületen, az informális kapcsolatokon keresztüli alkalmazás, a részidős munka – s mindenképpen: új módok *az értékföllet kényszerrel való kisajtolására*, olyan forgatókönyv alapján, amely napjainkban elterjedt Kínától Brazíliáig, az Amerikai Egyesült Államoktól Dél-Afrikáig, Indiától Mexikóig, Franciaországtól Oroszorszáig, Japántól a Fülöp-szigetekig, Angliától Dél-Koreáig.¹⁷

III.

Korunknak, a *sötétség* eme korának kulcskérdése, hogy megalkossuk a társadalmi anyagcserefolyamat új rendszerét, ahol értelmet nyernek az emberiség legfontosabb és leghényegesebb tevékenységei. Csak két centrális példát hozok itt fel, amelyek mindenütt jelen vannak a mészárosi életműben.

Szükséges, hogy felfedezzük az emberi-társadalmi munkafolyamat új dimenzióját, hogy úgy gondoljuk el azt, mint életteli, szabad, önmagunk meghatározta és a szabadidőn alapuló tevékenységet, szemben a tőke társadalmát – beleértve a mai információs-digitális korszakot is – jellemző *elidegenedett bérmunkával*.¹⁸ Ámde hangsúlyoznunk kell, hogy amikor így gondolkodunk a munkáról, akkor ez élesen ellentétes a tőkerendszer társadalomellenes anyagcsere-folyamatának törvényszerűségeivel.

A *munka* kérdéséhez hasonlóan, életbevágó jelentésű a környezetvédelem kérdése is, tekintettel arra, hogy milyen sürgetőn szükség van arra, hogy megőrizzük a természetet és begyógyítsuk a sebeket, amiket az emberi tevékenység ütött rendszerén, hogy minden módon akadályozzuk a természet rombolásának korlátlan eszkalálódását. A globális felmelegedés, a fosszilis energiahordozók kitermelése, a rovarirtók, a génmanipulációk, az ásványkitermelés, az erdőtüzek, a környezetromboló ipar, a földet kíméletlenül kiaknázó agrárbiznisz – mindezeket teljesen fel kell számolnunk, mert mindegyik annak a vírusként, a járványszerűen terjedő tőkének a megnyilvánulása, amely nem folytathatja a maga anyagcsere-folyamatát anélkül, hogy le ne rombolja (még hozzá egyre intenzívebben) az emberi, a szerves és a szervesetlen természeti környezetet a maga minden dimenziójában.

És pontosan ez a helyzet, amit exponenciálisan súlyosbít a *koronavírus-krízis*, ami parancsoló szükségszerűséggé teszi, mint Mészáros István annyiszor bebizonyította, hogy (újra) megtaláljuk az emberi élet újfajta kereteit, a társadalmi anyagcsérének egy, a tőkén túlmutató, új

rendszerét. S kiindulópontunk ehhez éppen Mészáros jelentésekben gazdag és eredeti megfogalmazása. A jelen történelmének legszörnyűbb pillanatában az előttünk álló kérdés: meg tudjuk-e teremteni az anyagcsere-folyamat egy valóban a társadalmi szükségleteknek megfelelő rendszerét, ami ellentétes a tőkerrendszert irányító, szükségszerűen expanzív, ellenőrizhetetlen és romboló tendenciákkal,¹⁹ s így előre tudunk-e lépni afelé, amit Mészáros *lényegi egyenlőségnek* nevezett: a valódi emberi emancipáció felé, az emberiség, a társadalmi nemek, a rasszizmus, a homofóbia, az idegengyűlölet, a szexizmus vagy a tudatlanság kultusza területein.

Hogy levonjam a végkövetkeztetést: az a gondolat, hogy a szocializmusnak vége van, manapság, sajnos, olyan fikció, ami sok hívőre talál. A kapitalizmus kialakulása legalább háromszáz évig tartott (ha belegondolunk, milyen hosszú folyamat volt az eredeti felhalmozástól az ipari forradalomig). Akkor miért kellett volna a szocializmusnak egyetlen évszázad alatt létrejönnie és teljesen kialakulnia? A tőkén túli társadalmi anyagcsere-folyamat új rendszerének megalkotása korunk legnagyobb kihívása. Ezért gondolom, hogy óriási életműve egészén belül talán ez Mészáros István legidősebb tézise.

Jegyzetek

- ¹ A cikket portugálról angol nyelvre fordította: Caio Antunes. Az írás az *Eszmélet* szerkesztősége felkérésére készült.
- ² István Mészáros: *Beyond Capital. Towards a theory of transition*. London, Merlin Press, 1995. Magyarul: Mészáros István: *A tőkén túl. Közelítések az átmenet elméletéhez*, I–IV. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány, 2008–2010. A továbbiakban: *A tőkén túl*.
- ³ Mészáros: *A tőkén túl*. III. rész, 14. fejezet, 12.
- ⁴ Mészáros: *A tőkén túl*. III. rész, 152. Lásd még: Ricardo Antunes: *The Meanings of Work: essay on the affirmation and negation of work*. Leiden, Brill, 22, különösen az 1. fejezet.
- ⁵ Herbert Marcuse: *Counterrevolution and revolt* Boston, Beacon Press, 1972.
- ⁶ Florestin Fernandes, *A Revolucao Burguesa no Brasil*, Sao Paulo, Globo, 2006.
- ⁷ Mészáros: *A tőkén túl*. III. rész, 124.
- ⁸ István Mészáros: *The structural crisis of capita.l* New York, Monthly Review Press, 2010.
- ⁹ Mészáros: *A tőkén túl*. IV. rész, 2. fejezet.
- ¹⁰ Mészáros: *A tőkén túl*. Uo.
- ¹¹ Ezek a létező szocializmus leírására annak marxista ellenfelei – mindenekelőtt a trockisták – által használt társadalomelméleti formulák. A marxista csoportok között heves viták dúltak arról, hogy melyik formula ragadja meg a „létező szo-

cializmus” társadalmának mibenlétét, s milyen politikai magatartás következik ebből. (A ford.)

- ¹² Ami a mai Kínát illeti, lásd: N. Davidson: Uneven and Combined Development between capitalist modernity and modernism In: J. Christie – N. Degirmencioglu (ed.): *Cultures of Uneven and Combined Development* Leiden, Brill 2019. 167–198.
- ¹³ Mészáros: *A tőkén túl* IV. rész, 2. és 3. fejezet.
- ¹⁴ Egy példa erre: István Mészáros: *The necessity of social control*. New York, Monthly Review Press, 2010, különösen a 12. fejezet, aminek címe „The mountain we must conquer: reflections on the State”. Ez a kulcsfontosságú fejezet része Mészáros *Beyond Leviathan* című, befejezetlenül maradt, hamarosan megjelenő művének.
- ¹⁵ Mészáros: *A tőkén túl*. Harmadik rés, különösen a 15. fejezet, 47–96.
- ¹⁶ Karl Polanyi: *The great transformation: The political and economic origins of our time*. Boston, Beacon Press, 1971. Magyarul: Polányi Károly: *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2004.
- ¹⁷ Ricardo Antunes: *O privilégio da Servidão: o novo proletariado de serviços na era digital*. Sao Paulo, Boitempo, 2018.
- ¹⁸ Antunes: *The Meanings ...*, i. m. 152–155.
- ¹⁹ Az University of Londonon tartott XVI. „Historical Materialism” konferencián, amin alkalmam volt részt venni, Kohei Saito (Osakai Egyetem) kiváló konferencia-előadást tartott, amiben rekonstruálta a Mészáros által alkotott, döntő fontosságú fogalmat: a társadalmi anyagcsere rendszerét, s megmutatta, hogy a társadalmi lét és a természet között elválaszthatatlan a kapcsolat. Mivel a konferencia anyaga még nem jelent meg, ezért gondolatait illetően, lásd: Kohei Saito: *Marx’s ecosocialism: capital, nature, and the unfinished critique of political economy*. New York, Monthly Review Press, 2019.

(Fordította: Szalai Miklós)